

УДК 4m(03)
ББК 81.2 Я92

С. КЕНЧАЕВ,
М. КЕНЧАЕВА

ТАРКИБҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ ДАР “ҒИЁС-УЛ-ЛУҒОТ”

Воҳидҳои фразеологӣ чун категорияи махсуси луғавӣ хусусиятҳои ниҳоят гуногуну мухталифи лафзӣ доранд ва бо вучуди чун моли тайёри забон маҳсуб шуданашон, ҳамчунин вобаста ба вижагиҳои маъноӣ сохториашон метавонанд ҷилоҳои нав ба нав пайдо кунанд. Асоситарину муҳимтарин сарчашмае, ки тобишу ҷилоҳои маънии онҳоро нишон дода метавонанд, фарҳанго ва бавижа фарҳангҳои тафсири мебошанд. Маҳз онҳо имкони тафсиру маънидоди ҳаматарафаи воҳидҳои лафзӣ, аз ҷумла фразеологизмҳоро доранд (1, с.134; 2,с.14; 4, 3,с.17; 7,с.13; 8, с. 219; 13).

Яке аз чунин фарҳангое, ки дар онҳо воҳидҳои фразеологӣ тафсири ҷолиб гирифтааст, “Ғиёс-ул-луғот”-и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ мебошад (4, с.3-5; 5; 7; 14; 15).

Маълум аст, ки фразеологизмҳо навъу намуди гуногун доранд. Яке аз онҳо дар забоншиносии тоҷик бо номи таркибҳои фразеологӣ маълум аст (6,с.176). Профессор Х. Мачидов онҳоро ба “таркибҳои синтаксисии шахшуда ва ба ҳукми ифодаҳои рехтаву устувори забон табдилёфта” (8, с.37) ҳисобида, таъкид намудааст, ки онҳо мисли унсурҳои дигари фразеологӣ маъноӣ яклухту бутунро ифода менамоянд.

Х. Хусейнов ва К. Шукурова вайро воҳидҳои фразеологӣ озод хонда, шарҳ додаанд, ки “онҳо дар таркиби калимаҳо нисбатан озод меистанд ва маъноӣ яклухти онҳо ба маъноӣ яке аз калимаҳо вобастагӣ дорад” (13, с.34). Аз ин ҷиҳат онон ба ибораҳои озоди синтаксисӣ хеле қаробат доранд. Яке аз ҷузъҳои тағйирпазир буда, вайро бо вожаи дилхоҳу мувофиқи мақсад иваз кардан мумкин ҷои аст. Шарти муҳим дар устувории як ҷузъи асосист. Бояд кайд намуд, ки бо шумораҳои таркиби фразеологӣ хеле зиёд сохта мешудаанд, ки чанде аз онҳоро баррасӣ хоҳем кард. Воҳидҳои фразеологӣ низ ҷой дода шудаанд, ки ҳарду таркибашон аз шумора иборатанду бо пайвандак баста шудаанд ва панҷу чаҳор (киноя аз нӯҳ фалак ё панҷ ҳавос ва чаҳор табъ (11, с.168), саду чаҳордах (мурод аз сураҳои Қуръон, ки саду чаҳордах аст, ё он ки саду чаҳордах қалби чаҳордах сад бошад; машҳур аст, ки дар вучуди одамии ҳазору чаҳорсад банд аст ва ҳар банд барои ғолидаи дигар аст (12, с.7), намунаи онҳост. Панҷу чаҳорро метавон истилоҳи нучумшиносӣ ё марбут ба он номид, зеро аз ташреҳ бармеояд, ки он ифодагари нӯҳ фалак, нӯҳ табақаи олам будааст. Мисли шумораи аввал саду чаҳордах низ шумораи микдорӣ буда, дар сохтани таркибҳои фразеологӣ иштирок дорад.

Дар “Ғиёс-ул-луғот” таркибҳои фразеологӣ гуногунсохт низ дучор гардиданд, ки чанде аз онҳо бо як пешоянд+як калимаи мустақилмаъно (ба дуним ба маънии ду пора (11, с.348) сохта шудаанд.

Профессор Ҳ. Мачидов дуруст қайд кардааст, ки муҳимтарин вижагии таркибҳои фразеологӣ устувории сохтори онҳост (9, с.38; 10, с.12). Вожаҳои ҳамтаркиби ин унсур қолаби рехтаи фразеологиро ташкил медиҳанд ва онҳо низ чун моли тайёри забон танҳо дар ин ё он шакли муайян хусусияти фразеологӣ зоҳир менамоянд баробари тағйир додани ҷузъҳо ё яке аз онҳо воҳиди озодаи синтаксисӣ падида меояд. Маъмулан яке аз таркибҳо устувор буда, бори маъниро ба худ мегирад ва таркибҳои дигар метавонанд тағйир ёфта, чун воҳидҳои ёвар хизмат намоянд. Дар асари мавриди таҳқиқ воҳидҳои фразеологӣ аз як пешоянд ва калимаи мустақилмаъно таркибёфта аз сари даст (11, с. 50), бар сари ман (11, с.128), бод дар мушт (11, с.109) камтар дучор гаштанд ва тобишҳои маъноашон низ беш нестанд. Маълум аст, ки пешоянди “аз” ба сарчашмаи амалу ҳолат ё воқеа далолат мекунад. Дар фарҳанги таркиби фразеологӣ “аз сари даст” бо тақия ба “Фарҳанги Рашидӣ” чун ифодагари “бетааммул ва ҷуст ва ҷалд” (11, с.50) омадааст. Таъкид бояд намуд, ки худӣ иборати сари даст низ ба маънии зайл ҷой дода шудааст: “филфавр ва ҷолоқӣ; ва билоизофат (яъне сардаст) ба маънии ҳақир ва камъиёр; ва номи ҷӯбдасти қаландарон” (11, с.418). Чун ибора бо ду маънӣ (зуд, бетаъхир, саривақт, ҳамзамон) ва чун вожаи мураккаб ба се маънӣ (ҳақир, дараҷаи сой ва ҳолисии метали қимматбахӯ; ҷӯбдасти қаландарон) корбаст мешудааст.

Қолаби нишондода бо пешоянди “ба” сохта шудааст: “ба дуним”-ро Ромпурӣ таъкид менамояд, ки дар “Баҳори Аҷам” ба маънои “ду пора” шарҳу эзоҳ дода шудааст (11, с.348). Вале пешоянди “аз” бо вожаҳои дигар ҳамтаркиб гашта, дар бунёди бисёр воҳидҳои фразеологӣ иштирок намудааст.

Таркибҳои фразеологӣ луғат бештар бо пешояндҳои “ба”, “бар”, “бо”, “дар” сохта шудаанд. Пешояндҳои “ба” ва “бар” вазифаи маъмулии ҳешро адо намуда, ба самте равона шудани ҳаракату ҳолатро далолат кардааст: Ба бинӣ расидан (11, с.117), ба қор бурдан (11, с.139), ба парқор будан (11, с.117), ба сар шудан (11, с.133), ба роҳ бурдан (1, с.128), ба қоим рехтан (11, с.138), бар баногӯш задан (11, с.127), бар ангушт печидан (11, с.128), бар миҷгон давидан (11, с.127), бар об бастан (11, с.128), бар рӯ давидан (11, с.127), бар рӯ истодан (11, с.127), бо худ барнаёмадан (11, с.114), дар бар овардан (11, с.331) ва ғ.

Гунаҳои пешояндҳо ё калимаҳои мустақилмаъно ҳам ба назар расид: Ба чашм // Бар чашм (11, с.126). Дар як қатор воҳидҳои фразеологӣ ҷузъҳои мустақилмаъно тағйир ёфтаанд: Дар қор қардан // Дар қор гирифтани (11, с.331-332).

Қолаби дуҷум аз калимаи мустақилмаъно+пешоянд+калимаи мустақилмаъно таркиб ёфтааст: Даст бар дил (11, с.335), даст бар рӯи даст (11, с.334), маҳ бар кӯҳон (12, с.325), гӯш то гӯш (12, с.200), пой дар гил (11, с.159), сабз дар сабз (11, с.409), сар дар ҳаво (11, с. 417).

Пешоянди содаю аслии “дар” барои ифодаи маҳаллу макони ҳодисаю воқеа, объекту нишонии суҳан хизмат кардааст. Воҳидҳои фразеологӣ ин қолаб асосан сечузба буда, пешоянд дар мобайни таркиб ҷой гирифтааст: Таркиби “даст бар дил” (11, с.335) хусусияти соматикӣ пайдо намуда, дар луғат ба таври

зайл маънидод гардидааст: “киноя аз беқарор ва музтариб, зеро ки ҳар киро дил метапад, даст бар дили худ мегузорад; ва дар “Шаръ-уш-шуаро” ба маънии очиз; ва даст бар дил гузоштан ба маънии тасаллӣ кардан низ омада ва манъ кардашуда ва боздошташуда” (11, с.335). Бо така ба ташреҳи муаллифи “Муста-лаҳот” бекору муаттал буданро Муҳаммад Ғиёсидини Ромпурӣ бо таркиби “даст бар рӯи даст” ифода намудааст, ки муҳаффафи даст бар рӯи даст гузошта нишастан мебошад. Маълум аст, ки даст бар дил гузоштан ибораи фразеологии феълист. Пешоянди “аз” дар байни калимаҳои дақ ва дилбар омада, “номи фанне аз куштӣ” (11, с.339)-ро ифода кардааст (Дақ аз дилбар).

Маҳ бар кӯхон киноя аз рӯшноии хира, тунук, ғайридоимӣ ва ноустувору ноаён мебошад. Дар “Ғиёс-ул-луғот” чун номи суруд (12, с.325) маънидод гардидааст. Маҳ вожаи душакла буда, дар шакли моҳ маъмултар аст.

Миёни мардум ва дар забони адабии муосири тоҷикӣ таъбирҳои сар то сар, аз аввал то охир, аз ин тараф то он тараф ва ғ. машҳур аст. Дар фарҳанги мавриди омӯзиш таркиби гӯш то гӯш ба маънои “аз ин тараф то он тараф”, “аз ду ҷониб” истеъмол гардидааст.

Таркиби сабз дар сабз (11, с.409) низ “номи навое аз мусиқӣ” ифодагари андар чизе, аниқтараш мусиқӣ андар мусиқие будан аст.

Таркибҳои пой дар гил (гирифтор ва ҳайрон (11, с.159), сар дар ҳаво (ба маънии муштоқ ва парешон ва овора (11, с.417) барои ифодаи ҳолати ногувор, ноҳинҷор, ғайримӯътадил, ғайримуқаррарии шахс қорбаст гардида метавонад ва дар натиҷаи қиёсу монандкунии ҳолат, ҳодисаю вазъият пайдо гардидааст.

Дар таърихи забони адабии тоҷикӣ ва забони муосири тоҷикӣ дар адабиёти бадеӣ ва нутқи ҳамаҷузъи мардум вохидҳои фразеологии бо қолаби калимаи мустақилмаъно+пайвандак+калимаи мустақилмаъно (сечузъа) сохташуда фаровон қор фармуда мешаванд, зеро онҳо яке аз воситаҳои хуби муассирӣ, латофату зарофат қасб намудани фикранд. Дар асар низ бо қолаби мазкур вохидҳои фразеологии зиёд ҷудо карда шуданд. Мисоли бисёре бо пайвандакҳои пайваस्तкунандаи пайиҳами “-у”, “ва” фаровон ба қор рафтаанд. Онҳо баробари аз лиҳози сохт якхела буданашон аз ҷиҳати таркиббандии калимаҳои мустақилмаънояшон, ҳаммаъноию ҳамнишиниашон гуногун ва ҷолибу қобили таҳлиланд. Масалан таркибҳои дақу лақ (1, с.339), лағу дағ (12, с.212), шадду мадд, қасу кӯ (12, с.169), қарман ва арман (12, с.166) аз ҷиҳати вазну қофия бо ҳам омада бошанд, бархе бинобар ҳаммафҳуму наздикмаъно буданашон ҳамтаркиб гардидаанд: солиман ва ғониман (11, с.404), ҷабр ва муқобала (11, с.228). Баъзеи онҳо ба муродифоти ҷуфт ё худ ҷуфтмуродифот қаробат дошта, ҳамвазну ҳамоханганд. Гурӯҳи дигарашон мушту дарафш (киноя аз амри пурдушвор (12, с.268), обу гил (киноя аз қолаби башарӣ -11, с.17), обу равған (тақаллуф қардан дар суханорӣ (11, с.18), ошиқу маъшук (ду нигини мутағоируллавн, ки дар як ангуштарӣ бошад (12, с.36), радду бадал (суханҳои қачвоқач, ки дар ҳолати баҳсу муқобара бар забон оранд (1, с.368), Раъсу Занаб (он чи дар осмон аз тақотуъи минтақаи фалаки ҷавзаҳар ва моили сурати мори бузург ба ҳам расад як тарафашро Раъс гӯянд ва тарафи дигарро Занаб; ва инро тиннини фалак низ гӯянд; ва соҳиби “Қомус” гӯяд, ки тиннини сафедест дар осмон, ки танааш дар шаш бурҷ аст ва думаш дар бурҷи ҳафтум ва сайр

мекунад чун кавокиби сайёра (11, с.361), сабзу нимсабз (ду навъ аз ранги сабз, ки яке бағоят сабз бошад ва дигаре низ сабз бошад моил ба зардӣ; ва мардум аз новоқиғӣ серу нимсер гӯянд; ва ба ҷои муваҳхада ва зои мӯъчама ба ҳар ду ҷо таҳтонӣ ва рои муҳмала хонанд (11, с.409), сару кор (хоҳиш ва кор; чи лағзи сар ба маънии майлу хоҳиш аст (11, с. 419), ҷаку чона (ҷақ фақи асфал, занох ва чона зақан; киноя аз қобилият ва истеъдод (11, с.262), ҷашму ҷароғ (киноя аз сабаби биной ва сармоия басорат (11, с.260), шумулан ва истиқлолан (истиқлолан киноя аз қардани коре ба зоти худ бе иттибоъ ва рафоқати дигарон ва шумулан, яъне биттабаъ ва ба пайравии дигаре ба коре даромадан, ҷунончи подшоҳе тобеи подшоҳе шавад, ҷамеъи умарои ҳамроҳаш низ мутеъи он подшоҳи ғолиб шаванд. Ва насби лағзи шумул ва истиқлол ба ҷихати он аст, ки ба маҳаллаи худ дар таркиби ҳол воқеъ шудааст (11, с.471), тавъан ва қарҳан (қадре хуш ва қадре нохуш (12, с.30), ло ва наъам (ҳар ду ҳарфи эъҷобанд; ло барои нафӣ ва инкор ба маънии не ва нест; наъам (барои исбот ва иқрор, ба маънии оре ва бале (12, с.205) аз вожаҳои зидмаъно таркиб ёфта, хусусияти мутазодҳои ҷуфтистеъмодро соҳиб гаштаанд. Миёни мардум таъбире маъмул аст: Саломатро ғанимат лозим аст; Ҳар ки саломат аст, ўро ғанимат лозим аст; Солимиву ғанимат ва ғ. Мураттиб гунаи солиман ва ғониманро оварда, “ба маънии дар он ҳол, ки саломатбошанда ва ғаниматоранда” (11, с.404) шарҳ додааст.

Дар ҳамаи асарҳои дастурӣ таъкид мегардад, ки пайвандакҳои пайваस्तкунандаи пайихам аксаран метавонанд ҳамдигарро иваз намоянд ва ҷанбаи ҳамвазифагию наздиквазифагиашон зиёд аст. Аммо хусусиятҳои услубиву функционалии алоҳидаашон боқӣ мемонад. Дар урфият ҳам онҳо ҳамдигарро зуд-зуд иваз меамоянд. Дар фарҳанги мавриди таҳлил низ ҷандин воҳидҳои фразеологие оварда шудааст, ки воситаи таркиббандиашон пайвандакҳои «ва», «у» мебошад. Маълум мешавад, ки дар замони таълифи луғат низ пайвандаки «у» фаровон мустаъмал будааст. Яке аз ҷунин таркибҳо даку лақ (11, с.339) буда, бино ба ташреҳи Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ гунаи муарраби даку лақ аст ва ба маънои сахрои беғиёҳу бедолу дарахт ва нообод истеъмоли мешудааст. Дар асар гунаи дигари дар Хуросон маъмултари таркиби мазкур лаку дақ (12, с.212) низ ба маънои ҳамворзамину саҳти беғиёҳ, дарахт ҷой дода шуда, илова гардидааст, ки он аслан лағу дағ аст. Аммо ба ақидаи мусанниф, ки лаку дақро аз лаку дақ бар омадааст мегӯяд, розӣ шудан душвор аст.

Аз ду калимаи арабии шадд ва мадд бо пайвандаки “у” таркиби шадду мадд (11, с.458) сохта шудааст ва ба маънои шаъну шараф, шаъну шавкат, обрӯву эътибор мустаъмал будааст. Аслан ин вожаҳо ба ҳам наздикмаъно будаанд.

Шадд ифодагари амали суратгирифтаву баргузоргашта буда, мусаннифи асар менигорад, ки “билфатҳ ва ташдиди дол (яъне шадд) дар арабӣ ба маънии устувор қардан” (11, с.458). Он мувофиқи табъи баланду паст қардани нағма, дароз кашидани овозро ҳам ифода мекардааст. Дар “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” ба маънии рост ва баланд қардани нағма омадааст. Ба ишораи мураттиби “Ғиёс-ул-луғот” Мавлоно Юсуфи Кавсаҷ дар “Шарҳи Ахлоқи Носирӣ” навиштааст, ки “шадд” истихроҷи нағмаи воҳиди басита аст”. Дар “Ҷароғи хидоят” таъкид шудааст, ки ба истилоҳи форсиён дароз кашидани овоз ва ҳуруф аст, лиҳозо шадд қардани замзама ба маънии дароз кашидани замзама аст” (11, с.458).

Ќузъи дуҷоми таркиб мадд мушаддад буда кашиш, дарозшавӣ, тӯлкашӣ, дердавомӣ, нигоҳу назари бардавом ва хатти рости амуди ро мефаҳмонад. Дар асар ишора рафтааст, “биззам ва ташдиди доли мӯҳмала (яъне мудд)” номи паймона; ва он назди аҳли Ироқ ду ратл бошад” (12, с.244).

Ҷарчанд ки ин вожаҳо чун омонимҳо ҷойгузинӣ кардаанд, аммо байни онҳо наздикии маъноӣ ба назар мерасад. Лаппиш хӯрда баланд шудани сатҳи об ҳам кашола ёфтани он аст.

Шадду мадд низ маъноӣ маҷозӣ гирифта, ифодагари пасту баланд шудан, дигаргун шудан, тағйир ёфта истодани овоз, ду ҳолати муҳолифи ҳамдигар, боло рафтани обрӯю эътибори шахс гардидааст.

Дар забон калимаҳои ҷуфтистеъмор зиёданд ва онҳо бо тарзу тариқи мавридҳои мухталиф истеъмор гардида, ҳар лаҳза бо тобиши маъноӣ тозае ҷило карда метавонанд. Мафҳуми хешу табор, наздиқи пайванд, ёру ҷӯра бо таркиби фразеологӣ касу кӯ низ ифода мешаванд ва ин дар “Ғиёс-ул-луғот” “ба маъноӣ ақрабо ва руфако” эзоҳ дода шудааст (12, с.168). Дар забони муосири тоҷикӣ гунаи дигари он “бекасу кӯ” баръакс он маъноӣ фаровон истифода мегардад.

Бино ба ақидаи динӣ рӯзе, ки ҳамаи мурдагон зинда шуда, аз гӯр меҳезанд ва аз қору кирдорашон ҳисобот медиҳанд, рӯзи ҷазо, явмуддин, рӯзи ҳисоб, рӯзи ҳашр фаро мерасад ва онро миёни мардум рӯзи қиёмат меҳонанд. Дар луғат ҳамин мафҳум бо таркиби баъсу нашр ифода гардидааст, яъне ин таркиб бо иборати рӯзи қиёмат ҳаммаъно шудааст. Вожаи баъс дар алоҳидагӣ “ба маъноӣ барангехтан ва гоҳе чун қиёмат фаҳмида мешавад” (11, с.137).

“Нашр бӯи хуш; ва дигарбора сабз шудани гиёҳ; ва буридани ҷӯб бо арра; ва густурдан ва фош кардани хабар” (12, с.343). Баъсу нашр фарогир, ҳамагир, оламгир шудан, фаро расидани рӯзи қиёмат будааст.

Самтҳои ҷуғрофӣ, сӯву тарафҳои олам, атрофу ақнофи мо бо калимаи истилоҳоти мухталиф ифода мегарданд ва дар асар воҳиди фразеологӣ “карман ва арман” ё карману арман бар муродифи мағриб ва машриқ омадааст (12, с.166) ва карман бо мағриб, арман бо машриқ муродиф аст. Мутаассифона ин муродифҳои архаистии самтҳои ҷуғрофӣ тамоман ба даҳри фаромӯшӣ монда, имрӯз барои қулли соҳибзабонон бегонаанд. Баръакс чанд таркиби пешин калимаҳои мазкур тавассути пайванди пайвасткунандаи “ва” ҳамтаркиб шудааст. Мафҳуми бисёриву фаровонӣ ва зиёди бо калимаи иборати гуногун ифода мешаванд. Дар луғат таркиби тиму рим (12, с.29) ба маъноӣ моли бисёр тафсир шудааст. Туву Худо (11, с.213) ҳам чун моддаи алоҳидаи луғатӣ омадааст. Онро ҳангоми қасамхӯрӣ қор мефармудаанд ва бо гунаи ту ва Худо низ маъмул будааст. Таркиби мазкур бо ҳар ду пайванди дар истифода будааст.

Қолаби дигар аз калимаи мустақилмаъно+банди изофӣ+калимаи мустақилмаъно таркиб ёфтааст: Боғи мурод (11, с.110), боғи назар (11, с.110), боғи насим (11, с.113), бадахши музоб (11, с.121), базми сангин (11, с.131), бадахши музоб (11, с.121), бағдоди кӯҳна // бағдоди хароб // бағдоди холӣ (11, с.137), базми сангин (11, с.131), сари даст (11, с.418), сари пай (11, с.424), сари танҳо (11, с.417).

Дар фарҳанги мавриди назар яқинд таркибҳои фразеологӣ изофӣ низ ҷой дода шудааст. Бо вожаи сар бештар аз 10 воҳиди фразеологӣ изофӣ мавҷуд аст

ва 3-тои он таркиби фразеологист. Вожаи сар бо калимаи танҳо омада (сари танҳо) “якка ва мунфарид”, бо даст ҳамтаркиб шуда (сари даст) “филфавр, чолокӣ; ва билоизофат (яъне сардаст) ба маънии ҳақир ва камъиёр; ва номи чӯбдасти қаландарон” (11, с.418), дар ҳамтаркибӣ пай (сари пай) сари по задан (яъне ба маънии пушти по задан ва ба по чизеро рад кардан)-ро ифода кардааст.

Дар миёни мардум таъбири куну накун маъмул аст (8, с.97). Онро Ромпурӣ дар қолаби таркиби кун-макун оварда, чунин шарҳ додааст: “ба маънии амру нахӣ, ки ҳукумат иборат аз он аст” (12, с.180). Кун сиғаи амрии асоси замони гузаштаи феъл буда, шакли масдариаш кардан аст. Макун шакли инкории он буда, тавассути пайвандаки пайваस्तкунандаи пайҳами “-у” шакли тасдиқӣ ва инкории айни як вожа таркиби фразеологиро ташкил додааст.

Як навъи қимореро бо номи нӯҳ-сездах ёд мекардаанд ва миёни ҳиндуён бо номи нав-терахӣ маълум будааст (12, с.360). Он аз шумораҳои миқдории якӣ ва дахӣ таркиб ёфта, бо нимтире ҳамтаркиб шуда, чунин ном гирифтааст. Ҳиллол-хиллол пора-пора, лахт-лахт гуфтан будааст. Дар алоҳидагӣ он моҳи нави то серӯзаро ифода менамояд. Муҳаммад Фиёсиддини Ромпурӣ афзудааст; “ин маъхуз аз ҳалал аст, ки ба маънии камӣ ва заъифӣ бошад; ва дар истилоҳи форсиён ба маънии тароши нохун низ омада, чаро ки он низ ба сурати ҳаллол бошад; ва ҳам киноя аз пиёла” аст (12, с.396). Бино ба маълумоти соҳиби луғат таркиби онак-онак воҳиди ишоратӣ буда, лаҳза ба лаҳза, соат ба соат, торафтро мефаҳмонидааст. Ҳамчунин ба маънои обилаи бадани одам низ фаҳмида мешудааст (11, с.28).

Бояд қайд кард, ки дар забоншиносии тоҷик қолаби фразеологизмҳои бо нимтире ҳамтаркибшударо ба ишора нагирифтаанд, вале модоме ки онҳо мавҷуданд, бо дарназардошти вижагиҳои луғавиашон мансуби гурӯҳе бояд донист. Аз ҷиҳати вижагиҳои морфологӣ онҳоро калимаҳои таркибии такрор меноманд, дар лексикология-чӣ? Дар лексикология ё худ вожашиносӣ низ бояд тасниф шаванд. Мо онҳоро ба қатори таркибҳо ё фразеологизмҳои тасвирӣ шомил донистем. Зеро онҳо дорои маънои луғавию грамматикӣ буда, вобаста ба мавриду бардошти сухан тобишҳои гуногунро соҳиб мегарданд, вале ҷиҳати таъкиду тақлидиашон бештару аёнтар аст. Масалан, таркиби нарм-нарм маҳсули такрори вожаи мустақилмаъно буда, хусусияти луғавиашро маҳфуз доштааст. Дар фарҳанг ин вожа ба маънии оҳиста-оҳиста шарҳу эзоҳ дода шудааст (12, с.340). Он ба тарзи амалу ҳаракат далолат менамояд: нар-нарм гап задан, нарм - нарм қадам гузоштан, яъне бо мулоимат ва ғ.

Маълум аст, ки нидо ҳиссиёту ҳаяҷон ва муносиботи субъективиро ифода менамояд. Аз ин ҷиҳат нидоро ба императивию (амрию) эмотсионалӣ (эҳсосӣ) чудо менамоянд. Нидоҳои императивӣ амру фармон, огоҳӣ, даъват, шакку шубҳа, хайру маъзур, табрику таҳниятро ифода месозанд. Нидоҳои эҳсосӣ шодиву хурсандӣ, ғаму андӯх, таачҷуб, афсӯс, надомат, тарсу харос, қаҳру ғазаб, таҳқир, писҳанду истехзо барин ҳиссиёти мусбату манфиро ифода месозад (3, с.237). Дар китоб як қатор вожаҳои ҷой дода шудаанд, ки дар таркиби таъкидиву такрорӣ омада, ифодагари чунин эҳсосот гардидаанд: паҳ-пах (11, с.170), тай-тай (11, с.220), хаҳ-хаҳ (11, с.318), ков-ков (12, с.158).

Ташреҳи воҳидҳои мазкур чолиб аст, зеро нидои паҳ-пахро ӯ чун муродифи ваҳ-ваҳ ва маъхуз аз воҳ-воҳ ҳисобида, на танҳо калимаи таҳсин ва таҳсини мутлақ, балки воситаи ифодаи таҳсини ҳайратомехта ҳисобида, баромадашро туркӣ медонад. Мусанниф вожаи таркибии тай-тайро шарҳ дода, менигорад, ки нидоест мутрибону муғанниён ва раққосон ҳангоми рақс ба забон оранд. Ин оҳангро раққосони ҳинд бо калимаҳои тата-тхай ифода мекарданд. ӯ меафзояд: “ба касри ҳар ду тои фавқонӣ ва ҳар ду ёи маъруф (яъне тй-тй) талаб кардани мурғбачагонро барои дона; ва дар забоне аз ҳуруфи инкор аст, чунончи дар форсӣ не-не” (11, с.220). Таркиби мазкур дар ҳар кучову дар ҳар забон ва шеваҳои он метавонад гуногун бошад, аслан дар забони тоҷикии муосир ва миёни бархе аз мардумони тоҷик бар ивази тй-тй калимаи ту-ту ва беҳ-беҳро кор мефармоянд.

Чун ифодагари таҳсину офарин ва ҳасанот вожаи хаҳ ва мукаррару таркиби он хаҳ-хаҳ мавриди тафсир қарор дода шудааст, вале аз чӣ бошад, ки онро бо воҳ-воҳ ва бисёр хуб як донидааст. Нидои дигар ков-ков мебошад, ки маънии ҷусту ҷуй ва кобидан (кофтан)-ро доштаасту чун овоз додан низ фаҳмида мешудааст (11, с.258). Ков асоси замони гузаштаи феъл буда, аз ковидан, кобидан, кофтан бунёд гирифта, ба ҷуз кофту коб, ҷусту ҷӯ боз маънии кандан масалан, замин канданро низ ифода мекунад ва ин маъниҳо дар луғат ташреҳ ёфтааст. Аммо дар ҳамин қолаб он таркиби мазбут ва устувор гардидааст.

Зимни шарҳу эзоҳи воҳидҳои луғатӣ дар мавридҳои алоҳида (мисли калимаи боло) вожаю ибора ё таркиби эзоҳиро бо ягон воҳиди ҳамгуни забони ҳиндӣ қиёс кардани мураттиб бори дигар шаҳодати онанд, ки ӯ фарҳангашро барои форсигӯёни ҳинд таълиф карда, асосан он вожаҳоро интихоб намудааст, ки миёни онон номаълуму номафҳум будааст.

Ҳамин тавр таҳлили воҳидҳои фразеологӣ “Ғиёс-ул-луғот” собит менамояд, ки дар он таркибҳои фразеологӣ бо маъниҳои гуногуну мухталиф истифода ва тафсир гардидаанд. Зимни тафсир мураттиб маънии шумораи зиёди вожаю таркиб ва ибораҳоро барои форсигӯёни ҳинд равшану возеҳ сохтааст, ки бархе аз онҳо ҷилои фразеологӣ пайдо намудаанду миёни авом номафҳум будаанд. Таркибҳои фразеологӣ дар ҷаҳор қолаби мазкур мавриди истемол қарор гирифтаанд.

Калидвожаҳо: фразеология, таркибҳои фразеологӣ, Ғиёс-ул-луғот, хусусиятҳои сохторӣ-мантӣ ва маъноӣ, таснифоти таркибҳои фразеологӣ, шибҳи қораи Ҳинд

Пайнавишт:

1. Айнӣ, С. Куллиёт / С. Айнӣ. - Душанбе: Ирфон, 1976. - Ҷ. 12: 564с.
2. Бобоҷонова, Д. Ҷанбаи лугавию сохтории вожаҳои сермаъноии соматикӣ / Д. Бобоҷонова. - Хуҷанд: Хуросон, 2011. - 168с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, ҷ. 1. - Душанбе: Дониш, 1995. - 356с.
4. Ғиёсов, Н. И. Назаре ба фарҳанг ва фарҳангшиносии тоҷик / Фаҳри Қаввос. Фарҳанги Қаввос. - Хуҷанд: Нури маърифат, 2003. - С. 3-17.
5. Джалолова, Ф.А. Языковедческие воззрения в “Гияс-ал луғоте” Мухаммада Гиясиддина Ромпури / Ф.А. Джалолова. - Хуҷанд, 2011. - 23с.
6. Камолитдинов, Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён / Б. Камолитдинов. - Душанбе: Маориф, 1986. - 132с

7. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адаби тоҷик /М.Н. Қосимова. - Душанбе, 2003.-490с.
8. Маджидов, Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка / Х. Маджидов. - Душанбе: Деваштич, 2006. -409с.
9. Мирзоёров, Ф. Н. Грамматические комментарии в таджикских толковых словарях XIX-XX вв./ Ф.Н. Мирзоёров. - Душанбе, 2011. – 216с.
10. Орзу, С.А. Чароги ҳидоят / С.А. Орзу. -Душанбе: Ирфон, 1992. – 288с.
11. Ромпурӣ, Муҳаммад Гиёсиддин. Гиёс-ул-лугот. / М.Ф. Ромпурӣ. - Ҷ. 1. - Душанбе: Адиб, 1987.- 460с.
12. Ромпурӣ, Муҳаммад Гиёсиддин. Гиёс-ул-лугот / М.Ф. Ромпурӣ. -Ҷ. 2. - Душанбе: Адиб, 1988.- 416с.
13. Ҳусейнов, Х., Шукурова, К. Лугати терминҳои забонишиносӣ / Х. Ҳусейнов, К. Шукурова. - Душанбе: Маориф, 1983. -256с.
14. Шарипова, Г. Фразеологические единицы в “Самаки айар”: автореф. дисс.... на соиск. канд. филол. наук: 10.02.22/ Шарипова Гулчеҳра . - Душанбе: ТНУ, 2013.-23с.

Reference Literature

1. Aini S. Collection of Works. – Dushanbe: Irfon, 1976, V.12.
2. Bobodjonova D. Dictionary Streamline Concerned with the Semantic Structure of Somatic Vocabulary. –Khudjand: Khuroson, 2011.
3. Grammar of Modern Literary Tajik Language.-V.1. –Dushanbe: Donish, 1995.
4. Ghiyosov N.I. View of Tajik Dictionaries and Lexicography / Fahri Kavvos. Kavos Dictionary. –Khudjand: Light of Education, 2003. –pp.3-17.
5. Djalolova F.A. Linguistic Outlooks in “Ghiyos-ul-Lugot” by Mukhammad Ghiyasiddin Rompuri. – Khudjand, 2011. -23pp.
6. Kamoliddinov B. Syntactical Synonyms and Discourse Culture. –Dushanbe: Enlightenment, 1986.
7. Kosimova M.N. The History of the Tajik Literary Language. – Dushanbe, 2003. -490pp.
8. Madjidov Kh. Phraseological System of Modern Tajik Literary Language. –Dushanbe: **Devashitch**, 2006.
9. Mirzoyorov F.N. Grammatical Commentaries in Tajik Explanatory Dictionaries of the XIX-th – XX-th cc. – Dushanbe, 2011.
10. Orzu, Sirojuddin Alikhon. Lodestar. – Dushanbe: Irfon, 1951.
11. Rompuri Mukhammad Ghiyosiddin. Ghiyos Dictionary. –V.1. –Dushanbe:Writer, 1987.
12. Rompuri Mukhammad Ghiyosiddin. Ghiyos Dictionary. –V.2. – Dushanbe: Writer, 1988.
13. Khuseynov Kh., Shukurova K. The Dictionary of Linguistic Terms. –Dushanbe: Enlightenment, 1983.
14. Sharipova G.F. Phraseological Units in “Cunning Samat”. Synopsis of dissertation aspiring for Candidate’s degree: 10.02.22. –Dushanbe:TNU, 2013
15. Sharifova F. Lexical Peculiarities in “Revelation of Mystery” by Khudjviri. –Dushanbe: Irfon, 2011.

Фразеологические сочетания в “Гиёс-ул-лугот” Муҳаммада Гиёсиддина Ромпури

Ключевые слова: фразеология, фразеологические сочетания, «Гиёс-ул-лугот», структурно-логические и семантические особенности, классификация фразеологических структур, Индо-Пакистанский регион

В статье рассматриваются структурно-логические и семантические особенности фразеологических структур в толковом словаре “Гиёс-ул-лугот” Мухаммада Гиёсиддина Ромпури. Авторы, анализируя более 100 фразеологических сочетаний данного словаря, приходят к выводу, что Ромпури уделяет особое внимание интерпретации рассматриваемых сочетаний. В словаре приведены в основном такие сочетания, которые употреблялись в Индо-Пакистанском регионе. Произведена лексико-семантическая и структурно-грамматическая классификация фразеологических сочетаний словаря, что дало возможность определить не только их лексико-графические, но и фразеологические особенности.

Phraseological Combinations in Mukhammad Ghiyosiddin Rompuri’s “Ghiyos-ul-lugot”

Key words: *phraseology, phraseological combinations, “Ghiyos-ul-Lugot”, structural-logical and semantic peculiarities, classification of phraseological structures, Indo-Pakistani region*

The article dwells on structural-logical and semantic peculiarities of phraseological structures in the interpretation dictionary “Ghiyos-ul-Lugot” by Mukhammad Ghiyosiddin Rompuri. Having analyzed over 100 phraseological combinations included into the dictionary the author comes to the conclusion that Rompuri pays special attention to the interpretation of the combinations considered. In the dictionary those combinations are mainly adduced which were used in Indo-Pakistani region. The author worked out lexico-semantic and structural-grammatical classification of phraseological combinations registered in the dictionary that enabled him to determine not only its lexicographical specificities, but phraseological ones either.

Роҷаъ ба муаллифон:

Кенцаев Солибой, номзади илмҳои филология, дотсенти Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон (Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд)

Кенцаева Манучехра Солибоевна, сармуаллимаи кафедраи забони модарӣ ва усули таълими Коллеҷи омӯзгории Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи акад. Б. Гафуров (Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд)

Сведения об авторах:

Кенджаев Солибой, кандидат филологических наук, доцент Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики (Республика Таджикистан, г. Худжанд)

Кенджаева Манучехра Солибоевна, старший преподаватель кафедры таджикского языка и методики преподавания педагогического колледжа Худжандского государственного университета им. акад. Б. Гафурова (Республика Таджикистан, г. Худжанд)

Information of the authors:

Kendjayev Soliboy, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Tajik State University of Law, Business and Politics (Tajikistan Republic, Khudjand)

Kendjayeva Manuchekhira Saliboyevna, senior teacher of the department of the Tajik Language and Methods of Teaching of the pedagogical college under Khudjand State University named after academician B. Gafurov (Tajikistan Republic, Khudjand)